

RÉV ISTVÁN

Mennyire tágíthatók egy diszciplína határai?

(Gondolatok az Edinburgh-i Gazdaságtörténeti Világkongresszus kapcsán)

Úgy tűnik, időnként egyes tudományágak rugalmasan követik a körülöttük zajló változásokat. S ez különösen figyelemreméltó akkor, amikor a változás magában a tudomány tárgyában következik be. A hetvenes évek gazdasági bizonytalansága kitörölte az Edinburgh-i Gazdaságtörténeti Világkongresszus programjából a gazdasági növekedés problematikáját. Az egy hétig tartó nagyszabású összejevetel négy fő-, tíz mellék- és huszonöt alszekciója közül mindössze egyetlen alszekció választotta közvetlen témájául a növekedést. A Rondo Cameron által szervezett kerekasztal – A technológia diffúziója és a gazdasági növekedés – a diffuzionista elméleteket az utóbbi időkben ért koncentrált támadás után azonban inkább csak nosztalgikus gondolatcserének tekinthető, mintsem a növekedés-koncepció túlélése bizonyosságának. Pedig néhány évvel ezelőtt valamirevaló gazdaságtörténeti folyóirat nem jelenhetett meg a gazdasági növekedést elemző cikk nélkül. A jelek arra vallanak, hogy a növekedéssel ugyanaz történt, mint a modernizációval a hatvanas évek második felében: az optimizmust fölváltotta a kételkedés, a modernizációt a függőségi elméletek, a növekedést a regionális egyenlőtlenségek tanulmányozása. A regionális és nemzetközi egyenlőtlenségek témájának a kongresszus egy kétnapos főszekciót szentelt, és a közreműködők számát tekintve ez volt a legnépesebb munkacsoport.

A vállalkozástörténetírás, mely évtizedeken keresztül a gazdaságtörténetészek jól jövedelmező vállalkozásai közé tartozott, mindinkább a társadalomtörténetészek illetékességi körébe kerül át. A vállalkozók, kik már hosszú ideje dramatis personae a gazdaságtörténeti irodalomban, főszerepből mellékszerepekbe húzódtak vissza. A vállalkozó, aki a gazdaságtörténetírás főáramában egy korszakon keresztül a gazdasági növekedés kulcsfigurája, fő mozgatója volt, megszűnt kitüntetett magyarázó oknak lenni. Bár alakja, vagy inkább hiánya kísértett még a harmadik világ gazdaságtörténetével foglalkozó kerekasztalbeszélgetés alkalmával – amikor is egyesek a vállalkozók nem elégséges számával, vagy nem megfelelő kvalitásával igyekeztek a harmadik világ elmaradottságát magyarázni – de az itt is egyértelműen kitetszett, hogy helyét valaki, vagy valami másnak kell átadnia.

A folyamat nem teljesen új keletű. Közvetlen előzményei a hatvanas évek közepére és egészen Latin-Amerikáig nyúlnak vissza. André Gunder Franknak és az akkor formálódó függőségi elméletek többi kimunkálójának írásaiban fogalmazódott meg világosan az igény egy új típusú gazdaságtörténet szükségességére. A szűken ökonomista szemléletű észak-amerikai modernizációs megközelítéssel szemben csak egy tágon értelmezett, a társadalomtörténet irányába nyitott gazdaságtörténet képes válaszokat adni a növekedés és elmaradottság, a gazdagság és szegénység egymással összefüggő és a gazdaságtörténetírásban megkerülhetetlen kérdéseire. A neoklasszikus gazdaságtörténet eszközeit használó észak-amerikai gazdaságtörténettel szemben (amelyet ebben az időben a Bert F. Hoselitz által szerkesztett *Economic Development and Cultural Change* című folyóirat képviselt) a marxista tradíciókra építő függőségi elméletek szemléletükben a totális társadalomtudományi megközelítés, tárgyválasztásukban pedig a globális folyamatokat elemző irányba haladtak.

Ideologikus előfeltevésekre és elemzési módszerekre való tekintet nélkül, ez a tendencia az utóbbi években egyre általánosabbá vált a gazdaságtörténeti irodalomban. A nemzetközi akadémikus gazdaságtörténeti közvéleményt reprezentáló nagy gazdaságtörténeti folyóiratokban is érezhető az igény a széles történeti összefüggéseknek a gazdasági elemzésekben való alkalmazására. Douglas C. North 1974-ben a „szélesebb elemzési megközelítés parancsoló szükségességét” Hangsúlyozta.¹ Rondo Cameron 1976-ban, az amerikai Gazdaságtörténeti Társaság éves közgyűlésén

¹*Douglas C. North: Beyond the New Economic History. Journal of Economic History, 34 (1972/2).*

elnöki megnyitójában többek között ezt mondta: „Megtanultuk, hogy a hagyományos tőke a gazdasági növekedés szempontjából közel sem annyira fontos, mint ahogy ezt gondoltuk; másrésről pedig megtanultuk, hogy a technológia, az emberi tőke, szervezeti és intézményi tényezők sokkal több figyelmet érdemelnek, mint amennyit eddig rájuk fordítottunk.”² David Landes, 1977-ben az amerikai Gazdaságtörténeti Társaság elnöke, így ír: „A gazdaságtörténet nagy része, azzal, hogy elvonatkoztat a komplex realitástól, hogy a magatartást rendeli az elmélethez, nem pedig az elméletet a magatartáshoz (hogyan is lehetne másként egyszerűsítő következtetésekhez jutni?) sokkal inkább rendcsinálási gyakorlathoz hasonlít, mintsem olyan vállalkozáshoz, melynek célja, hogy az embert a maga teljességében mutassa meg. . .”³ „A gazdaságban a népesség, a nyersanyagok és a technológia összefüggéseit a társadalmi intézmények határozzák meg (azaz a gazdasági tevékenység szocio-kulturális kerete, vagy intézményi mátrixa)” – mondja Rondo Cameron.⁴

A csupán gazdasági tényezőkkel operáló gazdaságtörténeti magyarázatokkal szembeni elégedetlenségre álljon itt még egy példa. 1976-ban a Brit Gazdaságtörténeti Társaság Jubiliumi Kongresszusán Dr. A. Hopkins Afrika a Gazdaságtörténet Világában című előadását a következő következtetésekkel fejezte be: Az Afrikával foglalkozó kortárs gazdaságtörténet különösen három ponton járult hozzá jelentősen a gazdaságtörténet fejlődéséhez. Ezek közül az első, hogy a hit tanulmányozását visszahelyezte az őt a gazdaságtörténetben megillető helyre. A történelem szereplőinek intencióit, céljait a gazdaságtörténetben rekonstruálni semmivel sem kevésbé fontos, mint más tudományágakban. Hopkins utalt az antropológia, a szociál-pszichológia és a filozófia hozzájárulására a gazdaságtörténet szélesebb összefüggéseinek föltárásában.⁵ John E. Davis, aki erről a jubiliumi konferenciáról a *Journal of European Economic History*-ban beszámolót közölt, ehhez még hozzátette: „. . . a vallásoknak és történeti értékeknek a kortárs gazdaságtörténetben való viszonylagos elhanyagolása, következménye a vállalkozástörténetnek Schumpeter-től eredő, és még ma is kiterjedten alkalmazott történeti és értéktételektől terhes elemzőmódjának, illetve az elemzőmód elégtelenségének.”⁶ Ezek után nem meglepő, hogy ugyanezen a konferencián Robert Fogel a kliometria egyik megteremtője, *Kliometria és kultúra* című előadásában az antropológiának a gazdaságtörténetben betöltött nélkülözhetetlen szerepéről beszélt és kijelentette, hogy az új gazdaságtörténet meghatározó módon járul hozzá a társadalmi intézmények, a kultúra, az élet minősége tanulmányozásához.⁷

Míg Cambridge-ben Fogel a rabszolgák magatartásának pszichológiai motívumairól, az ültetvények családsterkezetéről beszélt, addig Edinburgh-ban az ante-bellum amerikai Dél és a korabeli Európa táplálkozási szokásait összehasonlító vizsgálatát ismertette, a sorozási és rabszolga adás-vételi jegyzőkönyvek alapján. A téma korántsem ment kuriózumszámba, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a szekciók programjai között szerepelt a konzuli jelentések összehasonlító vizsgálata, a szabadidő és pihenés gazdaságtörténete, családtervezés a preindusztriális társadalmakban, a múlt bűnözésének társadalmi és gazdasági összefüggései.

A teljességre való törekvés nem csupán és nem is elsősorban csak az egymás mellé sorakoztatott témák sokaságában mutatkozott meg. A gazdaságtörténet általános módszertani kérdéseivel foglalkozó munkacsoport ülésén Berend T. Ivánnak az az előadása váltott ki nagy vitát, amely még címében is – A gazdasági és társadalmi tényezők elválaszthatatlansága – a gazdaságtörténetnek a történettudomány más területei irányába való kiterjesztésére utal. D. C. M Plattnak különben minden szempontból szembeszökően konzervatív historiográfiai előadása a harmadik világról folytatott kerekasztal-beszélgetésen szintén a totális történeti magyarázatok előtérbe kerülését hangsúlyozta, a szűken értelmezett gazdaságtörténeti elemzésekkel szemben. Pach Zsigmond Pál, a természeti erőforrások gazdaságtörté-

²Rondo Cameron: Presidential Adress at the Thirty-Fifth Annual Meeting of the Economic History Association; *Economic History, Pure and Applied. The Journal of Economic History* Vol. XXXVI. 8.

³David Landes: On Avoiding Babel. the *Journal of Economic History*, Vol. XXXVIII. (1978/1) 10.

⁴Rondo Cameron: i. m. 14.

⁵The *Journal of European Economic History*, Vol. 5 No. 3. 1976. 754.

⁶Uo. 754.

⁷Uo. 748.

neti összefüggéseivel foglalkozó „A” szekció elnökeként a záró plenáris ülésen tartott beszámolójában kiemelte, hogy „A természeti erőforrások történeti problémáját nem lehetséges elkülönítve magyarázni. A téma tárgyalása csakis a gazdasági összefüggések és a társadalmi struktúrák keretében lehet eredményes.” Paul Bairochnak az egyenlőtlenségek problémáit tárgyaló szekción tartott bevezetője a tisztán gazdasági mutatókkal mérhető területi egyenlőtlenségek mellett hangsúlyozta a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatának fontosságát. (A regionális és nemzetközi egyenlőtlenségekről folytatott vitán – mely szemléletmódot, nem utolsósorban a téma gazdaságpolitikai aktualitásának okán a gazdaságtörténet egyik centrális problémájává lesz az elkövetkezendő időben – jól körülhatárolódott egyfelől a mennyiségi ismérvekkel operáló leíró módszer, másrészt pedig az a szemlélet, mely egyetemes, hosszú távú gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok függvényeként kezeli a XVI. századtól kezdve egyre mélyülő egyenlőtlenségeket. Ebben a szekcióban két magyar előadás is szerepelt. Az egyik, Ránki György előadása, a XIX. századi regionális dualizmus-vizsgálatok szempontjából fontos nemzetközi tanulságokat tartalmazó témával, a Monarchia gazdasági egyenlőtlenségeivel foglalkozott. Ehrlich Éva tanulmánya az iparosodásba való bekapcsolódás hatásainak nemzetközi szabályszerűségeit vizsgálta.)

Az elhangzott előadások és hozzászólások jelentős része nem érte be a hagyományos ökonómiai érvek felsorakoztatásával, amikor is a történész egyszerű közgazdasági formulákat keres, gazdaságelméletileg sokszor megalapozatlan hipotézise alátámasztására. Az ökonometriai fogantatású amerikai új gazdaságtörténet annyiban érezteti hatását, hogy a gazdaságtörténészek nagy része számára nyilvánvalóvá vált: tudománya csak akkor lehet igazán történeti, ha ugyanakkor gazdaságelméletileg megalapozott. Ennek ellenére az Edinburgh-i konferencia újdonsága éppen a gazdaságtörténet határainak más történeti tudományok (társadalomtörténet, ideológiatörténet, művelődéstörténet) irányába történő föllazításában mutatkozott meg. Nincsen alapvető váltás. A hagyományos gazdaságtörténeti megközelítést nem váltotta föl egy általánosan jellemző társadalomtudományi szemlélet, de a magyarázóelvek körének radikális szélesedése nyilvánvaló.

Az Annales által művelt *histoire totale* lényegesen különbözik a nemzetközi gazdaságtörténeti irodalomban uralkodó szemléletmódotól. Edinburgh-ban mégis kitűnt az Annales és különösen a kongresszuson is jelenlévő Fernand Braudel hatása. A hosszú időtartamok vizsgálata mind nagyobb szerephez jut a gazdaságtörténeti elemzésekben is. Nem véletlen persze, hogy a „Jobbági szolgáltatások, tizedek és rendek a preindusztriális társadalmak mezőgazdasági termelésében” hosszú címet viselő főszekcióban éppen La Roy Ladurie vázolta föl a XIII-tól a XVIII. századig ívelő modelljét. La Roy Ladurie hosszú idősorában Nyugat-Európa a XIII. század végére demográfiaileg telítetté vált, egy olyan magas szintű mezőgazdasági termelés mellett, illetve annak alapján, hogy ezt a szintet jelentősen és tartósan majd csak a XVIII. században vált képessé meghaladni. A közbülső ötszáz évet stagnálások, hanyatlások és fölfutások jellemzik, de mindez csak áthághatatlan technológiai és termelékenységi korlátok között. A vitában többen fölvetették a társadalmi összefüggések fokozottabb figyelembevételének fontosságát, enélkül a hagyományos növekedési modellek optikájának torzításai befolyásolják az elemzést. Ha kizárólag a termelés mennyiségi tényezői kapnak hangsúlyt, könnyen stagnálásnak tűnnek fontos társadalmi, sőt gazdasági változásokat hozó korszakok is. (Különben is, egy történész – akár gazdaságtörténész – szájából furcsa akusztikájú a stagnálás kifejezés.) A vitában – jelentős részben a magyar résztvevők, Zimányi Vera, Makkai László és N. Kiss István közreműködése nyomán – nagy hangsúlyt kapott a nyugat-európaiól alapvető pontokon eltérő kelet-európai fejlődési út értékelése.

Hogy a hosszú időtartam vizsgálata új dimenziókat adhat a rövid idősorok elemzésének, illetve akár teljesen átértékelheti azt, kiderül S. L. Engermannak, a kliometrikus iskola Fogel mellett egyik legismertebb tagjának a regionális egyenlőtlenségek szekció számára készített tanulmányából. Engerman, aki előadásában a brit észak-amerikai gyarmatok XVII., XVIII. és XIX. századi gazdasági fejlődését vizsgálta, arra a megállapításra jutott, hogy a rabszolgamunkát alkalmazó területek gazdasági növekedése a kor átlagánál nagyobb volt, illetve különösen nagyobb, ha a növekedést ugyanazon területek rabszolgafelszabadítás utáni teljesítményeivel vetjük össze. A polgárháborúig az amerikai Dél gyorsabban fejlődött, mint a nemzet többi része, a polgárháború kitörésekor a déli terület a világ negyedik leggazdagabb politikai régiója volt. (Engerman, amikor gazdaságról beszél, csak a nemzeti össztermék értékének mennyiségi mutatóit veszi figyelembe.) Bár tanulmánya végén – igaz, óvatossággal – megfogalmazásban – Engerman megállapítja, hogy az adott klimatikus viszonyokat, erőforrásokat,

technológiát és a munkások preferenciáit tekintve, a rabszolgát alkalmazó területek másfajta munkaszervezési mód mellett talán lassabban fejlődtek volna, mégsem zárja ki annak lehetőségét, hogy a hosszú távú folyamatokat tekintve éppen a rabszolgamunkán alapuló termelés strukturális merevsége képezte a további fejlődés gátját. „Természetesen lehet érvelni amellett, hogy a rabszolgaság a specializáció olyan formájához vezetett, amely akadályt képezte annak, hogy a rabszolgaság eltörlése után a hosszú távú önfenntartó növekedés szempontjából megfelelő struktúra jöjjön létre.” Annak ellenére, hogy ez utóbbi gondolat már jó ideje többé-kevésbé általánosan elfogadott az ültetvényes gazdálkodással foglalkozó szakirodalomban (lásd például L. Best, *Outlines of a model of pure plantation economy*), mégis figyelmet érdemel, hogy a hosszú távú elemzésben egy adott struktúra értelmezése alapvetően különbözhet a rövidebb távú idősorok vizsgálata során kapott eredménytől.

Amikor 1974-ben, egy már évtizede mind nagyobb teret nyerő folyamat eredményeként megjelent Immanuel Wallerstein szintézise (*The Modern World System etc.*), várható volt, hogy a tradicionális, egyrésztől–másrésztől típusú összehasonlító vizsgálatok helyét végérvényesen átveszik az interdependenciákra súlyt helyező globális elemzések. Edinburgh azt sejtette, hogy a szemléletmódváltás ebben az esetben is hosszadalmas folyamat. A vitaulések nagy részét még mindig az „itt így, ezzel szemben ott másképp” jellegű összevetések foglalták el. Még a jobbgáyi szolgáltatásoknak szentelt szekcióban is ez a megközelítés dominált, annak ellenére, hogy a témában összegyűlt hatalmas nemzetközi forrásanyag – amiben Magyarországon összegyűjtött dézsmajegyzekek kimagaslóan fontos szerepet játszanak – megkövetelné a globális szempontú elemzést. Igaz, voltak a vitának olyan hozzászólói is, akik az összefüggő, átfogó problémákat hangsúlyozták. Zimányi Vera például azt emelte ki, hogy a sok helyi különbözőség és eltérés ellenére megmutatkozó nagyfokú európai egységnek a mezőgazdasági termelés terén is – miként az áralakulásoknál – alapvetően közös mozgatórugói voltak, ez pedig elsősorban a helyi, a nemzeti és a nemzetközi piacok egymáshatása.

Míg a globalításra való törekvés nem vált jellemzővé Edinburgh-ban, a történelmi folyamatok differenciált értékelése egyre általánosabbá lesz. Úgy tűnik, a gazdaságtörténészek mindinkább elfogadják azt a tényt, hogy összeurópai, vagy világljelenségek, egy adott terület társadalmi, gazdasági, vagy politikai viszonyainak függvényeként, egymástól alapvetően különböző tendenciákat eredményezhetnek. J. Kahk és K. Kovalcsenko szovjet történészek, Oroszország európai régiójának parasztságáról készített tanulmányukban, a XIX. századi általános európai folyamatok területenként lényegileg eltérő, egymással mégis szorosan összefüggő hatásait emelték ki. Pach Zsigmond Pál, már említett összefoglalójában, a XVI. századi árforradalomnak a mezőgazdasági termelésre és a nyersanyagkiaknázásra területenként és gazdasági struktúránként különböző hatására mutatott rá.

Az Edinburgh-i konferencia alapján nehezen válaszolható meg a címben fölített kérdés: meddig tágíthatók egy diszciplína határai, meddig terjed a gazdaságtörténet illetékessége? Az egymással és a főkérdésekkel össze nem függő vitauléseken általános kép ritkán kerekedik ki. A helyzetet bonyolítja, hogy „a gazdaságtörténet, neve és jellege szerint duális tudományág – két külön diszciplína frigyének terméke – és mint ilyet, a metodológiai forradalmak másként érintik, mint az egynemű tudományágakat”.⁸ Úgy tetszik, a határok egyelőre korlátlanul tágíthatók. A gazdaságtörténet szerencsés helyzetben van. A történettudományban megindult a szubdiszciplináris határok áttörése, a történeti elemzésbe eddig be nem vont tényezők mind erőteljesebb fölhasználása. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a közgazdaságtudomány egyre inkább közeledni kezdett a társadalomtudományok más ágai, különösen a szociológia és a történettudomány irányába. Az ötvenes, hatvanas évek interdiszciplináris igénye mellett megindult a diszciplínák illetékességi körének belülről való tágítási folyamata. Az Edinburgh-i Gazdaságtörténeti Világkongresszus ennek a folyamatnak egyik, a gazdaságtörténettudomány történetében talán első állomása. Hogy a folyamat milyen irányban halad tovább, mely tendenciák kapnak nagyobb hangsúlyt, a szemléleti változások milyen gyorsan nyernek tért, abban a magyar gazdaságtörténészeknek az eddiginél is nagyobb szavuk és felelősségük lesz, minthogy a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Pach Zsigmond Pált választotta elnökéül, és a legközelebbi, 1982-es Gazdaságtörténeti Világkonferencia színhelye Budapest.

⁸ David Landes: i. m. 5.